УДК 94(476)

БЕЛАРУСКІЯ ГІМНАЗІІ Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ: СУЧАСНАЯ АЙЧЫННАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ

Кірыл Ананька
Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Гродна, Беларусь
kirixan@yandex.ru

Аўтар робіць агляд даследванняў і аналізуе ступень вывучанасці тэмы беларускіх гімназій у міжваеннай Заходняй Беларусі ў сучаснай беларускай гістарычнай навуцы. Зроблена выснова аб неабходнасці комплекснага даследвання, вылучаны асноўныя накірункі для вывучэння праблемы.

Ключавыя словы: гісторыя, беларускія гімназіі, Заходняя Беларусь, гістарыяграфія

BELORUSSIAN GYMNASIUMS IN WESTERN BELARUS: THE MODERN HISTORIOGRAPHY

Kirill D. Ananko
Yanka Kupala State University of Grodno, Belarus

The author reviews the research and analyzes the degree of study of the topic of Belarusian gymnasiums in interwar Western Belarus in modern Belarusian historical science. The author concludes that a comprehensive study is necessary. The author also identified the main directions for studying the problem.

Key words: history, belarusian gymnasiums, Western Belarus, historiography

Тэма беларускіх гімназій у Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд атрымала сваё актыўнае развіццё ў навуковым гістарычным дыскурсе пасля распаду Савецкага Саюза. Змена геапалітычнага становішча, адыход ад ідэалагічных установак, адкрыццё і выкарыстанне недаступных раней крыніц стварылі магчымасць беларускім даследчыкам вывучаць некаторыя аспекты айчыннай гісторыі, якія раней былі недаследаваны. Беларускія гімназіі ў Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд з'яўляліся не толькі ўстановамі сярэдняй адукацыі польскай дзяржавы, але і пунктамі канцэнтрацыі беларускай культуры, мовы і з'яўлялася “кузняй” нацыянальнай эліты ва ўмовах прыгнёту з боку польскага ўрада. У 1990-я гг. беларускія гімназіі разглядаліся амаль выключна як асветніцкія ўстановы і частка нацыянальных беларускіх агульнаадукацыйных школ, якія дзейнічалі ва ўмовах паліыткі паланізацыі з боку польскага ўраду на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Толькі на пачатку 2000-х гг. з надаваннем актуальнасці праблеме беларускага нацыянальнага пытання ў Заходняй Беларусі ў міжваенны час гімназіі пачынаюць успрымацца як цэнтры беларускага нацыянальна-культурнага жыцця.

Адным з буйнейшых даследчыкаў па вывучэнню нацыянальна-культурнага пытання ў Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд з’яўляецца доктар гістарычных навук, прафесар Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна Аляксандр Мікалаевіч Вабішчэвіч, у працах якога разглядаліся пытанні беларускай нацыянальнай асветы ў міжваенны час. Адметная рыса даследчыка – выкарстоўванне і аналіз шырокага кола крыніц па праблеме. Менавіта А. М. Вабішчэвіч адзін з першых звярнуў увагу на тое, што беларускія гімназіі былі таксама кропкамі канцэнтрацыі беларускага нацыянальна-культурнага жыцця ў Заходняй Беларусі. Адной з першых, прысвечанных канкрэтна беларускім гімназіям, стала праца «Беларуская гімназія ў Навагрудку» [1]. Ва ўступе артыкула даследчык указаў, што беларускія гімназіі “…з’яўляліся вучэбна-метадычнымі цэнтрамі (асабліва Віленская), асяродкамі палітычнага і культурна-асветніцкага жыцця Заходняй Беларусі” [1, с. 72]. У працы апісваецца храналогія вучэбнай дзейнасці Навагрудскай беларускай гімназіі, робіцца кароткі статыстычны аналіз колькасці і сацыяльнага складу вучняў і толькі павярхоўна закранаецца удзел гімназістаў у беларускім нацыянальна-вызваленчым руху.

У артыкуле «Беларускія гімназіі ў культурна-асветніцкім і грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі (1920 – 1930-я гг.)» [2] брэсцкі гісторык пашырыў геаграфію агляда дзейнасці беларускіх гімназій. А. М. Вабішчэвіч называе 6 беларускіх гімназій, якія дзейнічалі на тэрыторыі Заходняй Беларусі на пачатку 1920-х гг. – у Вільні, Гродне, Нясвіжы, Навагрудку, Радашковічах, мястэчку Гарадок Вілейскага павета [2, с. 78]. Дадзеную працу можна ўмоўна падзяліць на дзве частцы: у першай даецца аналіз арганізацыі навучальнага і выхаваўчага працэсаў у беларускіх гімназіях, роля Таварыства Беларускай Школы (ТБШ) у падрымцы дзейнасці гімназій; у другой – раскрываецца дзейнасць гімназістаў у беларускім нацыянальным руху 1920-х – 1930-х гг., робіцца аналіз ролі падпольнага камсамолаў у сценах гімназій, іх уплыву на

светапогляд навучэнцаў. Даследчык таксама адлюстраваў працу вядомых беларускіх дзеячоў міжваеннага часу, сярод якіх былі М. Гарэцкі, А. Луцкевіч, Б. Тарашкевіч, А. Смоліч, С. Паўловіч і іншыя. Асаблівая ўвага аўтара ў артыкуле надаецца Віленскай беларускай гімназіі як вучэбна-метадычнага цэнтру нацыянальных беларускіх пачатковых і сярэдніх школ Заходняй Беларусі.У абедзвюх працах аўтар абапіраецца выключна на архіўныя і прасапраграфічныя матэрыялы.

У манаграфіі А. М. Вабішчэвіча «Асвета ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.)» беларускім гімназіям прысвечана асобная глава [3, с. 55–70]. Дадзеная глава ўяўляе сабой пашыраны варыянт вышэй названага артыкула. Рэзюмуючы даследчык сцвярджае, што беларускія гімназіі з'яўляліся вучэбна-метадычнымі цэнтрамі, нацыянальнымі асяродкамі культурна-асветніцкага і палітычнага жыцця Заходняй Беларусі, якія супрацьстаялі палітыцы паланізацыі. Падобны змест дзейнасці беларускіх гімназій адлюстроўваецца ў раздзеле «Адукацыя і культурна-асветніцкі рух як сродкі этнічнага самазахавання беларусаў» манаграфіі «Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)» [4, с. 37–64]. Выкарыстаўшы шырокі пералік крыніц, даследчык выявіў сваеасаблівую ролю беларускай асветы (у тым ліку і падтрымання дзейнасці беларускіх гімназія) у ліквідацыі непісьменнасці, супрацьдзенні паланізацыі, павышэнні і захаванні нацыянальнай свядомасці беларускага насельніцтва. Аднак у працах А. М. Вабішчэвіча большасць увагі завостраная менавіта на дзейнасці Віленскай беларускай гімназіі. У гэты ж момант іншыя беларускія гімназіі з'яўляліся важнымі рэгіянальнымі кропкамі падрыхтоўкі беларускіх кадраў у нацыянальным руху міжваеннай Заходняй Беларусі.

Не менш важным з'яўляецца аспект палітыкі польскага ўрада ў дачыненні да беларускіх гімназій і беларускай асветы ў цэлым. Пытанне палітыкі польскіх уладаў у галіне беларускай адукацыі разгледзеў кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы Аляксей Мікалаевіч Загідулін у сваім артыкуле «Дзяржаўная палітыка Польшчы ў галіне беларускай адукацыі» [5]. На думку даследчыка палітыка польскіх улад у дадзеным пытанні была супярэчлівай. З аднаго боку, пад уздзеяннем хвалі лібералізму польскі ўрад выдзяляў грошы і ўласныя будынкі для арганізацыі навучальнага працэсу, а таксама ствараў стаўкі для настаўнікаў Віленскай і Навагрудскай гімназій. Другі бок – з пачатку 1930-х гг. польскія ўлады на падставе паланізацыі змянілі акцэнт адносін да беларускай асветы аж да закрыцця беларускіх навучальных устаноў, сярод якіх былі гімназіі, і забарона выкладаць на беларускай мове. Як лічыць А. М. Загідулін, гэта было звязана не з жаданнем дыскрымінацыі беларусаў, а ў асноўным з наяўнасцю камуністычнага руху ў сценах навучальных устаноў.

У манаграфічным выданні беларускага гісторыка, кандыдата гістарычных навук Уладзіміра Віктаравіча Ляхоўскага «Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – 1-й палове XX ст. (да 1939 г.)» [6] аналізуецца дзейнасць беларускіх гімназій у кантэксце разгляду грамадска-палітычнай і культурна-асветніцкай працы беларускіх моладзевых суполак і згуртаванняў у міжваеннай Заходняй Беларусі. Падраздзел «Чыннасць вучнёўскіх гурткоў у заходнебеларускіх гімназіях» [6, с. 258–259] прадстаўляе з сабе кароткую агульную характарыстыку існавання і ўмоў дзейнасці беларускіх гімназій на тэрыторыі Беларусі. У падраздзеле «Вучнёўскія арганізацыі ў Віленскай беларускай гімназіі» [6, с. 259–278] раскрываецца сумесная вучэбна-выхаваўчая праца настаўнікаў і навучэнцаў Віленскай беларускай гімназіі як вучэбна-метадычнага цэнтра беларускай пачатковай і сярэдняй адукацыі з акцэнтам на характарыстыку нацыянальна-культурнага аспекту ўнутрыгімназічнага асяроддзя. У падраздзеле «Школьнае жыццё ў сценах Навагрудскай, Радашковіцкай і Нясвіжска-Клецкай беларускіх гімназій» [6, с. 278–300] даследчык таксама раскрывае ўдзел астатніх беларускіх гімназій у грамадска-палітычным і культурным жыцці Заходняй Беларусі, асабліва адзначыўшы змаганне за захаванне нацыянальнай школы ва ўмовах палітыкі паланізацыі з боку польскіх улад. Трэба звярнуць увагу на тое, што ў сваёй манаграфіі У. В. Ляхоўскі выкарыстаў вялізарную колькасць ілюстрацыйнага матэрыялу і фатаздымкаў, у апісанні якіх была зроблена спроба ідэнтыфікацыіі пэўных асобаў. Але ў працы фрагментарна закранаецца ўмовы і механізмы пачатку дзейнасці і закрыцця беларускіх гімназій на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Як ужо адзначалася, Віленская беларуская гімназія, канцэнтруючы вакол сабе прафесійныя педагагічныя кадры, стала вучэбна-метадычным цэнтрам, дзе распрацоўваліся падручнікі, вучэбныя і выхаваўчыя праграмы для ўсёй беларускай нацыянальнай сярэдняй адукацыі. Гэтыя працэсы былі адлюстраваны ў работах ужо згаданага А. М. Вабішчэвіча. Пры гімназіі дзейнічалі розныя вучнёўскія гурткі, якія вялі культурна-асветніцкую працу, спрыялі павышэнню кантактаў і падтрыманню дысцыпліны сярод вучняў. Спроба раскрыцця дзейнасці вучнёўскіх гурткоў у Віленскай беларускай гімназіі была зроблена даследчыкам Уладзімірам Пятровічам Серпухавым. У артыкуле «Дзейнасць вучнёўскіх гурткоў Віленскай беларускай гімназіі» [7] згадваецца пра вучнёўскую раду. З-за невысокай эфектыўнасці працы рада была пераўтворана ў гурток моладзі Віленскай беларускай гімназіі, які падзяліўся на шэраг фактычна секцый: гістарычна-літаратурную, драматычную, музычную, мастацкую, бібліятэчную і эсперанта [7, с. 30]. З цягам часу гэтыя секцыі былі пераўтвораны ў самастойныя гурткі, якія ладзілі культурна-асветніцкія

мерапрыемствы, падтрымлівалі кантакты з іншымі арганізацыямі і беларускімі гімназіямі. У 1922 г. нават было ініцыянавана стварэнне першых беларускіх скаўцкіх дружын спартыўнага накірунку.

Беларускія гімназіі таксама адлюстраваліся ў даследваннях напрамку гістарычнай памяці. У 2019 г. споўнілася 100 год з часу заснавання Віленскай беларускай гімназіі. Гэтай круглай даце была прысвечана праца вядучага бібліёграфа Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Кацярыны Дзмітрыеўны Варанько [8]. Даследчык коратка апісвае храналогію дзейнасці гімназіі, згадвае некаторых настаўнікаў і дырэктараў гімназіі. Таму дадзеная праца носіць выключна азнаямленчы характар.

У сучаснай беларускай гістарычнай навуцы набірае актуальнасць выкарыстанне прасапаграфічнага метаду – выяўленне пэўнага кола асоб, пабудова іх калектыўных біяграфій для даследавання пэўнай праблемы.Для выкарыстання гэтага метаду ў тым ліку патрабуецца вывучэнне шырокага шэрагу мемуарных крыніц, пошуку “сведак” той эпохі. Спробу падобнага даследвання зрабіў кандыдат філалагічных навук Ігар Уладзіміравіч Гетман у артыкуле «Школа як школа»: Віленская беларуская гімназія вачыма сваіх вучняў» [9]. На падставе ўспамінаў В. Жук-Грышкевіча і асабістых размоў з былымі вучнямі гімназіі А. А. Засімам і М. М. Шопікам у артыкуле раскрываюцца некаторыя моманты паўсядзённага жыцця, нацыянальных настрояў і памкненняў беларускай моладзі ў сценах Віленскай беларускай гімназіі.

У 2011 г. у часопісе «Маладосць» быў надрукаваны тэкст Ігара Максімавіча Бурсевіча [15] – выпускніка Віленскай беларускай гімназіі, сына беларускага палітычнага дзеяча Максіма Тарасавіча Бурсевіча. Тэкст быў падрыхтаваны яшчэ ў 1978 г. і мае аўтабіяграфічны характар. Аўтар апісвае падзеі падчас вучобы ў гімназіі, дэталёва закранаюцца працэсы палітычныя абставіны дзейнасці гімназіі. Аўтар падзяліў тэкст на лагічныя часткі: тэрытарыяльнае размяшчэнне, характарыстыка ўмоў працы гімназіі, навучальны працэс, палітычныя абставіны ў Заходняй Беларусі і ў гімназіі ў прыватнасці. Завяршаецца тэкст апісаннем асабістай вучобы ў гімназіі.

Нягледзячы на тое, што самымі вядомымі на сённяшні дзень застаюцца Віленская, Навагрудская, Клецкая і Радашковіцкая беларускія гімназіі, на рубяжы 1910-х – 1920-х гг. дзейнічалі таксама і беларускія гімназіі ў Гродне і м. Будслаў (сёння Мядзельскі раён Мінскай вобласці). Гродзенская і Будслаўская беларускія гімназіі праіснавалі нядоўга, але пакінулі пасля сябе спадчыну. У раздзеле «Мартыролаг беларускай школкі ў Гродне» работы гродзенскага даследчыка, кандыдата гістарычных навук Андрэя Мікалаевіча Чарнякевіча «Старонкі гісторыі Беларускай Гародні»[10] згадваецца існаванне Гродзенскай беларускай гімназіі, якая была адчынена 29 лістапада 1920 г. намаганнямі Б. Тарашкевіча і В. Іваноўскага. Але ўстанова хутка была зачыненна з-за адсутнасці фінансавай падтрымкі.

Даследваннем Будслаўскай беларускай гімназіі займаўся выпускнік гістарычнага факультэта Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта Вадзім Прэўрацкі. Яго даследванне знайшло месца ў серыі артыкулаў у газеце «Наша Слова» [11–13]. Нягледзячы на часопісныя публікацыі, работы В. Прэўрацкага маюць менавіта навуковы характар з-за наяўнасці спасылак на дакументы і архіўныя матэрыялы. Канчатковым вынікам яго працы па вывучэнню Будслаўскай гімназіі стаў артыкул «Станаўленне і пачатковае развіццё беларускай школы на Мядзельшчыне ў першай чвэрці XX ст.» [14]. Аўтар, выкарыстоўваючы дакументы, мемуары і іншыя крыніцы, зрабіў спробу аналіза намаганняў мясцовага насельніцтва сучаснага Мядзельскага раёна да наяўнасці беларускіх нацыянальных асветніцкіх устаноў, закранаючы пры гэтым існаванне і дзейнасць Будслаўскай беларускай гімназіі.

Не менш важнымі ў вывучэнні тэмы з'яўляюцца даследаванні беларускіх краязнаўцаў, пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў. Да такіх даследванняў адносіцца манаграфія «Наваградская беларуская гімназія» [16] беларускага пісьменніка, педагога і журналіста Андрэя Чэмера (сапр. імя Аляксей Сцяпанавіч Анішчык). А. Чэмер. Як выпускнік гэтай гімназіі, аўтар зрабіў спробу дэталёвага апісання дзейнасці беларускай гімназіі ў Навагрудку ад даты стварэння да закрыцця. У працы беларускага краязнаўца, публіцыста і педагога Васіля Міхайлавіча Сокала «Клецкая гімназія» [17] зроблен акцэнт на характарыстыцы педагагічнага складу, вучэбна-выхаваўчага працэсу і арганізацыі камуністычнага падполля ў сценах гімназіі. Але трэба звярнуць увагу на павярхоўныя статыстычныя дадзеныя і адсутнасць спасылак на навуковыя выданні, дакументы ці архіўныя матэрыялы.

Энцыклапедычныя выданні ўтрымліваюць картокую азнаямленчую інфармацыю дзейнасці беларускіх гімназій на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Карысным з’яўляецца 6-томнае выданне «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі»[18], якое таксама ўтрымлівае інфармацыю аб дзейнасці беларускіх гімназій. Так, на старонках розных тамоў выдання можна знайсці інфармацыю пра Будслаўскую [18, т. 2, с. 116], Віленскую [18, т. 2, с. 279–281], Клецкую [18, т. 4, с. 194–195], Навагрудскую [18, т. 5, с. 257–258], Нясвіжскую [18, т. 5, с. 343–344] і Радашковіцкую [18, т. 6, с. 50] беларускія гімназіі. Да энцыклапедычных даведнікаў адносіцца шматтомнае выданне гісторыка-дакументальнай хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі «Памяць», якое агульна складаецца з 151 кнігі. Кароткія звесткі пра дзейнасць беларускіх гімназій (далей БГ) трымаюцца ў раённых гісторыка-дакументальных хроніках: Будслаўская БГ – гіст.-дакум. хроніка Мядзельскага раёна, Нясвіжская БГ – гіст.-дакум. хроніка Нясвіжскага раёна, Клецкая БГ – гіст.-дакум.

хроніка Клецкага раёна, Навагрудская БГ – гіст.-дакум. хроніка Навагрудскага раёна[19, с. 269–270], Радашковіцкая БГ – гіст.-дакум. хроніка Маладзечанскага раёна [20].

Стан сучаснага навуковага вывучэння тэмы з'яўляецца не поўным і заключаецца ў адсутнасці комплекснага даследвання праблемы беларускіх гімназій у грамадска-палітычным і культурным жыцці Заходняй Беларусі ў міжваенны час. Наяўнасць комплекснага даследвання магла б сістэматызаваць актуальныя пытанні адносна беларускіх гімназій на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў сучасная гістарычнай навуцы. На сённяшні момант паўстае два галоўных пытання адносна разглядаемай праблемы. Па-першае, існуе неабходнасць комплекснага аналізу ўтварэння і функцыянавання беларускіх гімназій у Заходняй Беларусі, дзе павінны разглядацца пытанні палітычных і заканадаўчых умоў утварэння, педагагічнага корпусу, дзейнасці вучняў і матывы закрыцця беларускіх гімназій польскімі ўладамі. Па-другое, неабходна прасачыць месца беларускіх гімназій у палітычных і культурных працэсах у міжваеннай Заходняй Беларусі.

1. Вабішчэвіч, А. М. Беларуская гімназія ў Навагрудку / А. М. Вабішчэвіч // Наваградскія чытанні. Выпуск IV: Матэрыялы навуковай канферэнцыі да 950-годдзя г. Навагрудка і 400-годдзя герба горада / навук. рэд. В. Ф. Кушнер. – Мн.: Беларускае выдавецкае Таварыства «Хата», 1996. – С. 72–75.
2. Вабішчэвіч, А. М. Беларускія гімназіі ў культурна-асветніцкім і грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі (1920 – 1930-я гг.) / А. М. Вабішчэвіч // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 18. – с.78–90.
3. Вабішчэвіч, А. М. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А. М. Вабішчэвіч. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2004. – 116 с.
4. Вабішчэвіч, А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. М. Вабішчэвіч. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2008. – 319 с.
5. Загідулін А. М. Дзяржаўная палітыка Польшчы ў галіне беларускай адукацыі // Веснік ГрДУ. Серыя 1. Гуманітарныя навукі. – Гродна: ГрДУ, 2005. – С. 13–22.
6. Ляхоўскі, У. В. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – 1-й палове XX ст. (да 1939 г.) / У. В. Ляхоўскі. – 2-е выд. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – 480 с.
7. Серпухаў, У. П. Дзейнасць вучнёўскіх гурткоў Віленскай беларускай гімназіі / У. П. Серпухаў // Веснік Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта. Серыя 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 2007. – № 2. – С. 28–34.
8. Варанько, К. Д. 100 гадоў з часу заснавання Віленскай беларускай гімназіі / К. Д. Варанько // Адукацыя і выхаванне : штомесячны навукова-тэарэтычны і навукова-метадычны часопіс. – 2019. – № 7. – С. 78–79.
9. Гетман, І. У. «Школа як школа»: Віленская беларуская гімназія вачыма сваіх вучняў / І. У. Гетман // Восень 1939 года ў гістарычным лёсе Беларусі: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 24 верасн. 2009 г.) / рэдкал.: А. А. Каваленя (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – С. 88–94.
10. Чарнякевіч, А. Старонкі гісторыі Беларускай Гародні [Электронны рэсурс] / А. Чарнякевіч. – Рэжым доступу: https://web.archive.org/web/20090725135848/http://harodnia.com/b03.php#link2. – Дата доступу: 09.12.2021.
11. Прэўрацкі, В. В. Будслаўская Беларуская гімназія (1917–1919). Дакументы і матэрыялы / В. В. Прэўрацкі // Наша Слова. – 2000. – 6 снежня. – С. 7.
12. Прэўрацкі, В. В. Нацыянальны архіў пра школу Заходняй Беларусі / Прэўрацкі В. В. // Наша Слова. – 2000. – 9 лютага. – С. 4.
13. Прэўрацкі, В. В. Скасаванне 1-й беларускай гімназіі ў Будславе / В. В. Прэўрацкі // Наша Слова. – 1999. – 22 верасня – С. 2.
14. Праўрацкі, В. Станаўленне і пачатковае развіццё беларускай школы на Мядзельшчыне ў першай чвэрці XX ст. [Электронны рэсурс] / В. Праўрацкі. – Рэжым доступу: https://library.by/portalus/modules/belarus/readme.php?subaction=showfull&id=1291897141&archive=1292000877&start_from=&ucat=&. – Дата доступу: 29.12.2021.
15. Бурсевіч, І. Віленская беларуская гімназія / І. Бурсевіч // Маладосць: штомесячны літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны ілюстраваны часопіс. – 2011. – № 4. – С. 136–141.
16. Чэмер, А. Наваградская беларуская гімназія. / А. Чэмер. – Вільнюс: UAB "Saverenas", 1997. – 133 с.
17. Сокал, В. Клецкая гімназія / В. Сокал // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 4. – С. 28–31.
18. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл.; рэдкал: Г.П. Пашкоў (галоўн. рэд.) [і інш.]. – Мн.: БелЭн, 1993–2003. – 6 т.
19. Анішчык, А. Наваградская беларуская гімназія (1919–1934) / А. Анішчык, Л. Мірачыцкі // Памяць: Навагрудскі раён. – Мн.: «Беларусь», 1996. – С. 269–270.
20. Памяць. Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://ethno.by/seryi/979650390?tab=tab1. – Дата доступу: 30.12.2021.